

A la recerca de la història catalana perduda de l'illa de Malta

Autor: Jordi Bilbeny

Data de publicació: 15-11-2018

Aquest és un article elaborat a partir de les notes històriques i culturals que En Jordi Bilbeny va escriure per al viatge que va organitzar a Malta, amb l'ajut d'En Pere Alzina.

He estat a Malta del 2 al 5 de novembre d'aquest 2018, en un viatge organitzat per mi, el meu germà Pere Alzina, l'Institut Nova Història i Amunt Viatges a la recerca del passat català de l'illa, tan poc conegut com esborrat.

De fet, ja sabia que Malta era un paradís de temples megalítics. També sabia, per coses esporàdiques que havia anat llegint anys enrere[1], que Malta havia tingut alguna relació amb Catalunya i l'Imperi mediterrani dels segles XIII, XIV i XV. Quelcom llunyà i sense massa interès per tot el que fins aleshores anava investigant sobre el nostre passat censurat. Però ara farà 11 anys, pel desembre del 2007, que l'amic Enric Badosa, després de viatjar-hi, em va enviar unes fotos on es podia veure tot de coses relacionades amb el nostre país i la nostra llengua que hi havien sobreviscut fins a l'actualitat. Noms de carrers, escuts, la Casa de Catalunya o la làpida d'un Gran Mestre escrita íntegrament en català em mostraven la presència i la influència més que notable dels catalans en aquella illa, que no podia ser, de cap de les maneres, el fruit d'una presència tan sols comercial o passatgera. Catalunya i Malta tenien molt més en comú del que mai no hagués pogut imaginar.

Quan pel març del 2010 el meu germà Pere em va dir que hi viatjaria, li vaig comentar tot el que En Badosa m'havia mostrat a les seves fotografies. Li vaig dir que obrís bé els ulls, que prengués nota de qualsevol rastre català que hi observés i que en fes un article pel web de l'Institut Nova Història. Que era molt important. Al final no va ser ben bé així, sinó que ens va fer l'article sobre un aspecte encara més desconegut i sorprenent com va ser «La influència de la llengua catalana en el nom d'ocells maltesos», que vam publicar al web de Nova Història el 12 de maig del 2011[2], i que va tenir una repercussió impressionant. En Pere Alzina va ampliar encara el seu estudi sobre la presència catalana a l'illa amb una ponència presentada al 15è Simposi sobre la Descoberta Catalana d'Amèrica, d'Arenys de Munt, al novembre del 2015, que duia per títol «Els cognoms catalans a la Malta actual» i que posava encara més a palès que la presència catalana ha perdurat fins avui dia a través dels cognoms de molts maltesos, com és ara Callus, Cardona, La

Tot seguit, i mercès a aquest article preciós dels noms dels ocells, el tema va eclosionar i Malta va passar de dormir a la palla de la indiferència al primer pla del nostre interès cultural i històric. El seu article es va reproduir en formats molt diversos en un munt de revistes, se'n va donar la notícia en un altre reguitzell de mitjans digitals i En Mikimoto el va entrevistar al seu programa televisiu d'«Afers Exteriors» dedicat a Malta, que TV3 va emetre la nit del 23 d'agost del 2017[4], mentre En Carles Biosca i En Carles Castellanos publicaven en aquest mateix any un article, ara en anglès, intitulat «Aspects of the comparison between Maltese, Mediterranean Lingua Franca and the Occitan-Catalan Linguistic group», que recollia les dades precursors d'En Pere Alzina i les ampliava amb molta més informació[5]. I, si bé separen encara la llengua catalana de l'occitana, tot i que les ajunten en un mateix grup, conclouen assertivament que, entre els segles XIII i XV, «creiem que aquest període no pot ser estudiat sense realitzar una anàlisi completa de l'adstrat occitano-català, prenent en consideració el fenomen lingüístic, cultural i demogràfic resultant del contacte entre els territoris catalano i occitano-parlants i l'illa mediterrània»[6].

Ha estat, doncs, en virtut d'aquest interès, que, com deia, vaig estar a Malta amb En Pere Alzina ara fa poc amb un grup de 27 persones. Hi vam anar a la recerca no tan sols dels noms catalans dels ocells, sinó de tot el rastre que hi vam deixar al llarg dels 247 anys de domini directe (entre el 1283 i el 1530), en què l'illa va ser tan catalana com Sicília o Mallorca, i el de domini indirecte a través de l'Orde dels Cavallers de Sant Joan de Jerusalem, dit també Orde de Malta, que Carles I, rei i senyor dels catalans, hi va establir al 1530 i que hi va perviure fins al 1798, en què Napoleó va conquerir l'illa i la va passar, encara que només per dos anys, a domini francès, abans que els anglesos s'hi establissin llargament del 1800 al 1964.

Són molts anys. Molts. Exactament 515 en què, d'una o altra manera, Malta va restar sota el domini i la influència catalans. Fa molt poc que aquest concepte de la presència multiseccular catalana a Malta va quallant i es va difonent. Gairebé tothom que he llegit darrerament, escriu i subscriu que quasi no hi ha res publicat sobre la forta presència de Catalunya a l'illa. I no és ben bé cert, car des del 1969 tenim publicat en català l'estudi de l'Anthony Luttrell, Vice-Director de la British School de Roma, «La Casa de Catalunya-Aragó i Malta: 1282-1412»[7], que aporta un tresor infinit d'informació sobre aquell període històric i sobre el domini i el comerç dels catalans a l'illa. Però l'estudi s'acaba a començament del XV, just quan En Luttrell assegura que «no fou, en realitat, fins després del 1412 que les influències catalanes i aragoneses a Malta esdevingueren poderoses»[8]. Jo diria «molt més poderoses», perquè no podem oblidar de cap manera les influències de tot el segle XIV, tan poc conegudes, i les anteriors al domini del casal de Barcelona, mantingudes per altres cases de la Nació catalana de domini francès.

Però el fet cert, es miri per on es miri, és que hi ha més de cinc-cents anys de presència catalana a l'illa. En aquest sentit l'Ignasi Dies, publicava un article al 9 de febrer del 2017 sota el títol «La petjada de cinc segles de presència catalana a Malta»[9], que hi aprofundia d'una manera tan sincrètica com precisa i recuperava la idea dels cinc segles d'empremta catalana. Doncs, sí. Cinc segles complets. I això sense tenir en compte que, a la famosa batalla de Malta, en què Roger de Llúria va vèncer els francesos al 1283, aquests, tal com ho descriu En Descloit, no eren altres que «provençals»[10]. Amb la qual cosa ara podem dir que Malta va passar del poder dels catalans que eren sota domini francès a mans dels catalans que se n'havien deslliurat i, al Sud de les Alberes, construïen un dels estats més potents de l'Europa del moment. I, així, l'illa va passar de ser dominada per francesos de llengua catalana a hispànics de llengua catalana. Sense voler ara entrar a tocar el tema dels Grans Mestres catalans i catalanoparlants de l'Orde de Malta, que van ser uns quants i molt actius, la força de la llengua havia de ser molt gran, perquè, quan a Espanya, d'ençà del 1714, el català havia estat proscribit de tot domini públic i perseguit obertament i legal, a l'illa de Malta la nostra llengua encara era emprada de forma oficial pels grans prohoms catalans, com en ens ho adverteix la làpida sepulcral del Gran Prior de Catalunya fra Nicolau Abrí Dezcatllar, datada el 1794 i que es troba a la catedral de Sant Joan, a la Valletta, redactada íntegrament en català.

Llosa sepulcral de fra Nicolau Abrí Dezcatllar a la catedral de Sant Joan.
La Valletta, 1794 (foto: Jordi Bilbeny)

Els rastres catalans que han quedat a l'actualitat a l'illa i que vaig poder constatar en primera persona són més dels que m'hauria pogut mai imaginar. I abasten el camp de la cuina, amb influències tan elementals com el que fet que s'hi mengi conill —«animal de reconeguda procedència ibèrica», em recorda el meu germà—, que acompanyen d'una mena de samfaina, o que el seu pa amb tomàquet sigui tan semblant al nostre i es digui «pa amb oli», precisament tal com l'anomenen a Mallorca[11], cosa que ha fet que En Jaume Fàbrega consideri que el pa amb tomàquet és «el plat nacional maltès»; o que, per exemple, un «estufat» es digui ni més ni menys que «stuffat», com vaig llegir en una carta del restaurant Ta' Marija, a Mosta. Fins i tot, mercès a la Gemma Bufias, també sabem que una de les salses més conegudes de l'illa és el nostre famós allioli o aioli, que a Malta es diu idènticament igual: ajjoli, cosa ben normal per la

Gemma, «atesa la presència catalana a l'illa durant sis segles»[12].

Els rastres abasten, així mateix, el camp de la indumentària, on hi ha múltiples evidències de maltesos amb barretina, faixa i armilla, o amb barret de palla. Sense oblidar que la faldeta de les dones es diu «ghonella»[13] i que té, segons els maltesos, un origen «desconegut»[14].

Un personatge amb barretina en una pintura maltesa antiga
(foto: Jordi Bilbeny)

En Pere Alzina ens va mostrar, per torna, que a Malta també s'hi fan puntes al coixí, amb unes coixins i uns boxets molt semblants als que es fan servir al Maresme. I que si bé no se'n pot precisar l'origen, tampoc no hauríem de descartar frívolament que no hi hagués cap connexió amb les puntes, les puntaires i els boxets catalans.

Coixí amb puntes i boxets (web EC Malta)

Les traces catalanes, com era d'esperar, s'inoculen també en l'àmbit de les banderes i escuts, tant de Malta com a país, antigament amb barres vermelles i blanques, com de diverses altres viles, amb creus de Sant Jordi o barres vermelles i grogues, com a Senglea.

Competició de llaguts a Senglea (Times of Malta, September 9, 2011)

I, si bé la bandera actual maltesa consta de dues franges verticals de la mateixa mida, l'una de color blanc i l'altra vermell, antigament estava composta de dues barres vermelles i blanques. Així:

Antiga bandera de Malta
(Vector Stock)

En analitzar l'origen d'aquesta vella bandera maltesa, En Bernard Vassallo escriu: «L'origen més probable és l'aragonès. Vers al 1427, quan el rei de Sicília [que és ni més ni menys que el mateix rei de Catalunya, Alfons IV] atorgà colors a les principals comunes o Universitat (consells de govern) d'aquesta illa: és a dir, barres grogues i vermelles per a la bandera de Palerm; dos altres colors, possiblement barres blaves i blanques per a Catània; dos altres colors per a Messina, i vermell i blanc per a Malta»[15]. Sembla, doncs, més que evident que l'antiga bandera de Malta, sobretot si tenim en compte els colors i el format en barres o pals, sigui una brisura –això és, una variant– de la mateixa bandera reial catalana, on es canvia l'or per l'argent, per alguna raó que ara mateix se m'escapa, però que podria estar relacionada amb un territori nou vinculat a la monarquia, però segurament amb prou independència política, atès que el govern de l'illa va ser sovint delegat a nobles catalans, tant de Sicília com hispànics[16].

Els rastres catalans s'observen en abundor, com he dit, també en el camp de la llengua. En Lluís de Yzaguirre ja ho va constatar en un viatge que hi va fer i tot seguit en va publicar les impressions en un article intitulat «Catalunya-Malta: la connexió perduda», que corre en pdf per la xarxa, sense datar, però, ateses les referències bibliogràfiques, posterior al 2005[17]. Hi dóna una llista llarguíssima de vocabulari idèntic, entre el qual, a mi, personalment, em fa molta gràcia adonar-me que «fuster» es digui precisament *mestrudaxxa* (pronunciat *mestrudaixa*), perquè a Arenys de Mar, vila meva natal, al constructor de naus se li diu també «mestre d'aixa». I, així mateix –com ja he apuntat–, En Pere Alzina en va aprofundir el coneixement en tot el que afecta el lèxic específic dels ocells, tot arribant a concloure que, pel cap baix, un 17% dels noms dels ocells de Malta té una influència «segura, probable o possible de la llengua catalana»[18]. No hi ha cap estudi fet sobre el lèxic de cap ofici, ni tampoc a l'entorn dels noms d'altres animals, com els peixos. Però tot fa sospitar que, si sabem que al pagell català li correspon un idèntic pagell maltès, com van observar la Carme Isart i la Fina Martí en una peixateria, o que calamar es digui també *klamar*; gató, precisament, *gattarell* i dot, dott, per posar tan sols tres exemples prou engrescadors[19], és més que probable que, en aquest àmbit precís de la llengua, la sorpresa sigui majúscula.

«Pagells» en una peixateria de Malta (foto: Carme Isart)

Conformement, i malgrat que els llibres sobre l'herència arquitectònica de l'illa no en diguin absolutament res, com el d'En George A Said-Zammit *The Architectural Heritage of the Maltese Islands*[20], em va cridar molt l'atenció

l'estructura arquitectònica i els carrers de les viles, així com de les cases, que no semblen tenir cap influència musulmana, i, per contra, s'assemblen molt a les viles medievals i a les cases antigues catalanes, talment com les esglésies –quasi totes catòliques– i els sants que s'hi veneren. Sant Jordi hi és celebradíssim i pels carrers d'algunes ciutats s'hi pot veure la seva imatge, tant a peu o a cavall, occint el drac. Per bé que els maltesos creuen que és un culte d'influència anglesa, la immensa popularitat del sant (San Gorg, en maltès) i el fet que la religió oficial de l'illa no sigui, com a Anglaterra, l'anglicana, sinó la catòlica, m'afermen en el convenciment que som davant d'una altra aportació catalana antiquíssima, que caldria estudiar amb molt més deteniment.

Sant Jordi (San Gorg) al Carrer de Sant Jordi, a Rabat (Victòria).

Foto: Jordi Bilbeny

Els edificis militars no s'han estudiat enlloc, tot i ser del període català primitiu i tenir unes notables identitats amb l'arquitectura i l'enginyeria militars catalanes. Hi ha, per descomptat, alguns estudis, el més a l'abast dels quals és *The Fortifications of Malta*, de l'Stephen C. Spiteri. És una guia visual molt detallada, amb fotografies abundoses, on, com de costum, es passa per sobre de tots els segles de domini català i tan sols es comenta que durant el període «aragonès» l'illa «fou atorgada a un seguit de senyors feudals, l'interès principal dels quals fou l'explotació dels recursos locals per al seu propi benefici personal»[21]. Però, com us deia, no hi ha cap estudi a l'entorn de l'arquitectura militar catalana a l'illa. A Rabat, ja a l'illa del Goï (o Gozzo), Cittadella, com la Ciutadella de Menorca, és el nom de la ciutadella on hi ha la magnífica i superba fortalesa d'Il-Kastell, pronunciat amb la típica ela palatal catalana, i que té totes les traces de l'enginyeria militar que els catalans van expandir pel món als segles XV i XVI.

Il-Kastell, a Rabat (Victòria)

Tampoc no s'han estudiat, des del prisma català, les festes populars ni la música popular, ni la indumentària popular ni les danses populars, ni molt menys les llegendes i els contes. Ja he dit que la barretina era un cofat característic antic, que el trobem tant en homes de mar com en homes de ciutat i del camp, però que ara també el detectem en un seguit de balls tradicionals.

És clar que la influència pot ser provençal o siciliana, però, per tal com provençal i català són un mateix poble dividit en dos estats i els sicilians van ser també vinculats durant segles a la Nació Catalana, no podem descartar que la barretina, en les múltiples formes que les trobem, sigui també una part de la nostra indumentària. I el mateix que serveix per la barretina, serveix per la resta de vestimenta, per la música i les danses.

El dia que vam anar a sopar al sobredit restaurant Ta'Marija, a Mosta, durant l'àpat ens van oferir unes danses típiques. La meua sorpresa va ser immensa. Totes les músiques m'eren molt familiars i en alguna dansa concreta, la Rosa Puertas i jo vam cantar la música com si realment la coneguéssim. No es pot dir ara mateix que siguin balls tradicionals d'exportació catalana –de la Catalunya hispànica–, però sí que puc demanar que es tingui en compte tot aquell llegat de cultura popular i que s'hi dediqui el temps que calgui per investigar-ne a fons la seva procedència, que ja d'antuï podem avançar que no és ni turca, ni àrab ni grega, i que jo circumscriuria a un àmbit catalànic: Principat de Catalunya, València, Mallorca, Provença i Sicília, illa que no em cansaré de recordar que es va incorporar a la Corona catalana al 1282, conjuntament amb el mateix paquet de Malta, el Goï, Gerba i els Querquens.

Una dansa popular maltesa amb dos homes cofats amb barretina
(Alamy Stock Photo)

Pel que fa a les festes, també En Pere Alzina va recordar-nos, a la conferència que ens va fer el dia 2 de novembre a Sant Julià, a Malta mateix, a l'hotel on ens estatjàvem, la semblança que hi ha entre les fanfàrries populars malteses i les valencianes. I en cerca d'una mica més d'informació sobre aquest particular ?més que re, per arrodonir i acolorir una mica més aquest article, i sense menystenir les identitats que hi ha amb la Setmana Santa siciliana— m'he adonat que Divendres Sant surten uns passos, amb romans armats, que són un calc exacte de les nostres processons i dels nostres manaies. Amb música inclosa.

Divendres Sant a Mosta

Divendres Sant a Zebbug

No pot ser pas tampoc casual que un dels instruments més populars de l'illa sigui precisament la guitarra, antigament dita catalana [22] i més modernament espanyola, però mai castellana. La seva presència i pes dins de la musicalitat maltesa també s'hauria de comptabilitzar com una altra més de les aportacions culturals catalanes, sense menystenir el sac de gemecs, que ha mantingut el seu nom català intacte, fins i tot amb l'article salat ja amallit: iz-zaqq [23]: es sac, perquè és ben sabut que iz- és un article alternatiu d'il-[24], talment com en català es dona l'alternança dels articles es i el. Si com comunament es creu, «la música popular maltesa té unes arrels profundes, que es remunten al segle XVI»[25] llavors caldria estudiar-les en relació amb la música catalana, que és la que hi havia a l'illa, de forma indubtable, des del segle XIII fins, pel cap baix, a mitjan segle XVI.

Iz-zaqq ("Nafra", blog The Wignacourt)

A Malta, a més a més, hi ha alguns noms de ciutats, viles o barris de clara ressonància catalana, com ara Fontana o Floriana, que caldria estudiar detingudament. I, encara que a primer cop d'ull no es pugui descobrir, hom creu que el barri de Balzunetta, de Floriana, es podria haver dit en un origen Barceloneta, abans que els canvis fonètics donessin la forma maltesa actual[26], raó per la qual tindria la seva antiga església dedicada precisament als mariners i s'hauria dit de Nostra Senyora de Sarrià[27]. A més a més, a l'illa del Goï s'hi troba alhora Marsalforn, escrit també Marsa il Forn[28], segurament per la semblança del port amb un forn, i que evoca moltíssim la Cala Forn de l'Ametlla de Mar. Segurament per això, en un document del 1457 se l'esmentia com a «cala»[29]. Els noms de lloc, agafats amb cautela i observats encara amb més paciència, ens portarien més de quatre sorpreses satisfactòries. Però ara no crec que sigui el millor lloc d'estudiar-los, sinó tan sols de ressaltar-ne la imperiosa necessitat d'una investigació filològica seriosa i imminent.

Coneixedors, doncs, d'aquest bagatge toponímic català, mentre érem a Malta en aquests dies de viatge que ara us relato, va sorgir la pregunta de per què l'illa de Comino és diu precisament així. Té alguna relació amb el «comí»? em van demanar. I jo, que ja ho havia pensat, vaig suggerir-ne la possibilitat, sense descartar-ne, és clar, un eventual origen prelatí. Però la força del terme «comino», tant en italià com en castellà, ho suggerien fortament. Llavors, si poguéssim adduir una influència catalana per al nom d'aquesta illa menor, situada entre Malta i el Goï, això voldria dir que l'hauríem de cercar en un català molt i molt incipient, car el terme que ha donat el mot italià «comino» havia de ser, certament, «comín» i no pas «comí».

Doncs bé: en tornar a casa i repassar les notes que vaig fer per al viatge i mirar-les d'ordenar i ampliar, si s'hi esqueia, per escriure l'article que ara llegiu, vaig anar a espetegar al llibre d'En Balbi de Correggio La Verdadera Relacion de Todo lo que el Anno de M.D.LXV ha sucedido en la Isla de Malta, imprès a Barcelona al 1568, on, parlant d'aquesta illa de Comino, s'exposa textualment: «Lo que en esta isla se coje es Algodon, y una especie muy dulce y del sabor de Anís que se llama Chimino, trigo y çevada»[30]. És a dir, que sí: que hi ha una relació directa entre el nom de l'illa de Comino i el comí, però, novament, només té sentit si és a través de la llengua catalana i del nom català antic «comín», tal com jo havia imaginat.

Per acabar, i estirant la dada del cultiu de cotó que ja hi era notori al 1568, any en què es publicava el llibre d'En Correggio, no em sorprendria gens que el nexa entre el cotó de Malta i el d'Amèrica fos precisament Catalunya i els comerciants catalans. Tot i que no se sap amb precisió la data de la introducció del cotó a l'illa, En Frédéric Lacroix, a la seva Historia de Malta y el Gozo, del 1840, ja ens innova que se n'hi planten tres espècies: «el cotó indígena, el cotó de Siam i el cotó de les Antilles. Aquest últim és d'un groc formós i d'una gran finesa»[31]. Vull dir, que si bé hi havia hagut cultiu de cotó abans del 1492, també sota el control del rei Ferran II[32], després d'aquesta data s'hi va introduir el cotó americà, la qual cosa forçosament s'havia d'haver donat a través dels comerç català. I amb això tenim un nou vincle històric entre els catalans i el Nou Món, que també caldria revisar.

Jordi Bilbeny

Notes:

[1] RAMON MUNTANER, Crònica; a cura de Marina Gustà, Les Millors Obres de Literatura Catalana, núms. 19 i 20, Edicions 62 i «La Caixa», Barcelona, 1979; GONÇAL DE REPARAÇ (FILL), Catalunya a les mars. Navegants, mariners i cartògrafs catalans de l'Edat Mitjana i del Renaixement; Editorial Mentora, S.A.; Barcelona, 1930; L. NICOLAU D'OLWER, L'expansió de Catalunya en la Mediterrània Oriental; Enciclopèdia Catalunya, Secció Història, vol. 1, Editorial Barcino, Barcelona, 1926; J. N. HILLGARTH, El problema d'un imperi mediterrani català. 1229-1327; traducció de J. M. Sobré, Col·lecció Raixa-135, Editorial Moll, Palma de Mallorca, 1984; FERRAN SOLDEVILA, Història de Catalunya; Editorial Alpha, segona edició, revisada i augmentada, Barcelona, 1963; MARIO DEL TREPPO, Els mercaders catalans i l'expansió de la Corona Catalano-aragonesa al segle XV; traducció de Jaume Riera i Sans, Documents de Cultura-10, Curial Edicions Catalanes, Barcelona, 1976; FRANCESCO GIUNTA, Aragoneses y catalanes en el Mediterráneo; traducció de Juana Bagnozzi, Editorial Ariel, S.A.; Barcelona, 1989.

[2] PERE ALZINA i BILBENY, «La influència de la llengua catalana en els noms d'ocells maltesos»; web de l'Institut Nova Història, 12 de maig del 2011, <https://www.inh.cat/articles/La-influencia-de-la-llengua-catalana-en-els-noms-d'ocell-maltesos>.

[3] PERE ALZINA, «Els cognoms catalans a la Malta actual»; <https://www.inh.cat/arxiu/vid/15e-Simposi-sobre-la-Descoberta-Catalana-d'America/Pere-Alzina-Els-cognoms-catalans-a-la-Malta-actual>.

[4] Vg. <http://www.ccma.cat/tv3/afersexteriors/capitol-malta/fitxa/111140/>

[5] CARLES BIOSCA AND CARLES CASTELLANOS, «Aspects of the comparison between Maltese, Mediterranean Lingua Franca and the Occitan-Catalan Linguistic group», Advances in Maltese Linguistics; edició de Benjamin Saade i Mauro Tosco, Walter de Gruyter, Berlín-Boston, 2017, p. 39-64.

[6] Ídem, p. 61.

[7] ANTHONY LUTTRELL, «La Casa de Catalunya-Aragó i Malta: 1282-1412»; Estudis d'Història Medieval, I (1969), p. 19-30.

[8] Ídem, p. 30.

[9] Vg. IGNASI DIES MORATILLA, «La petjada de cinc segles de presència catalana a Malta», web Petjada Catalana, 9 de febrer del 2017; <http://www.petjadacatalana.com/petjada-de-cinc-segles-de-presencia-catalana-a-malta/>

[10] Vg. BERNAT DESCLOT, «Llibre del rei En Pere», dins Les Quatre Grans Cròniques; revisió del text, pròleg i notes de Ferran Soldevila; Biblioteca Perenne-26, Editorial Selecta, segona edició, Barcelona, 1983, p. 502-505, cap. CX-CXV.

[11] Vg. JAUME FÀBREGA, «El pa amb tomàquet, plat nacional maltès», web Bona Vida, 18 d'abril del 2016, <https://blocs.mesvilaweb.cat/jaumefabrega/?p=267556>.

[12] GEMMA BUFIAS, «L'allioli i el rastre de la cuina catalana al món», web de l'Institut Nova Història, 13 d'agost del 2017; <https://www.inh.cat/articles/L-allioli-i-el-rastre-de-la-cuina-catalana-al-mon>.

[13] Cf. «Maltese Traditional Wear», web EC Malta, April 8, 2018; <https://www.ecenglish.com/en/social/blog/malta/2008/04/08/maltese-traditional-wear>.

[14] Ídem.

[15] BERNARD VASSALLO, «The ancient Maltese flag (1)», web Times of Malta, November 7, 2012; <https://www.timesofmalta.com/articles/view/20121107/letters/The-ancient-Maltese-flag-1-.444309>.

[16] Vg. A. LUTTRELL, ob. cit.

[17] LLUÍS DE YZAGUIRRE i MAURA, «Catalunya-Malta: la connexió perduda»; http://latel.upf.edu/terminotica/membres/DE_YZA/publi/catalunya_malta.pdf

[18] P. ALZINA i BILBENY, art. cit.

[19] Vg. «Fishes of Malta and the Mediterranean. A complet list»; <http://www.maltabookers.com/fishesofmalta.html>

[20] Vg. GEORGE A SAID-ZAMMIT, The Architectural Heritage of the Maltese Islands; The Minor Seminary, tercera edició, Malta, 2017.

[21] STEPHEN C. SPITERI, *The Fortifications of Malta*; amb fotografies d'Oliver Gatt, BDL Publishing, Malta, 2017, p. 16.

[22] Vg. ARMAND SANMAMED, «La guitarra catalana», "Sabies que...", núm. 127, 30 d'abril del 2010, web de la Fundació d'Estudis Històrics de Catalunya; <http://www.histocat.cat/index.html?msgOrigen=6&CODART=ART00865>.

[23] Vg. ADRIANA BISHOP, «Music to the old ears: traditional Maltese musical instruments»; <https://www.guidememalta.com/en/music-to-old-ears-traditional-maltese-musical-instruments>

[24] Vg. FRANCIS VELLA, *Maltese Grammar for the Use of the English*; Glaucus Masi, Leghorn, 1831, p. 47-48.

[25] Cf. «Maltese Folk Music and Singing: Ghana», web Malta Bulb; https://www.maltabulb.com/maltese_folk_music.html

[26] Vg. EUROPA PRESS, «Malta y su desconocido legado español»; <https://www.europapress.es/turismo/mundo/noticia-malta-desconocido-legado-espanol-20160528122941.html>

[27] Ídem.

[28] Cf. R[OBERT] N[OËL] BRANDLEY, *Malta and the Mediterranean Race*; T. Fisher Unwin, Londres, 1912, p. 69.

[29] Cf. JOE ZAMMIT CIANTAR, «The names of the Town and Villages of Gozo»; *Symposia Melitensia*, 6 (2010), p. 85.

[30] BALBI DE CORREGGIO, *La Verdadera Relacion de Todo lo que el Anno M.D.LXV ha sucedido en la Isla de Malta, de antes que llegasse l'armada sobre ella de Soliman gran Turco, Hasta que llego el socorro postrero del Rey catholico nuestro señor don Phelipe segundo deste nombre*; Pedro Reigner, Barcelona, 1568, foli 15.

[31] FEDERICO LACROIX, *Historia de Malta y El Gozo*; traduïda al castellà per una societat literària, Imprenta del Guardia Nacional, Barcelona, 1840, p. 10.

[32] Vg. A. P. VELLA, «The Cotton Textile Industry in Malta», web Maltese History Et Heritage; <https://vassallohistory.wordpress.com/the-cotton-textile-industry-in-malta/>